

**EUGENE-HENRI FRICX EN DE SPAANSE
SUCCESSIEOORLOG: UNE AFFAIRE DE CARTES**

Wouter BRACKE

EUGENE-HENRI FRICX EN DE SPAANSE SUCCESSIEOORLOG: UNE AFFAIRE DE CARTES

Wouter BRACKE

De familie Fricx¹

Eugène Henri Fricx (1644-1730) is de stichter van een belangrijke drukkersfamilie in Brussel. Hij werd geboren in de Sint-Gorikswijk als de zoon van de koopman Henri Fricx en Barbe Mommaert. Zijn moeder was de zus van een andere, belangrijke, drukker in de hoofdstad, Jan II Mommaert.² Afgaand op de data vermeld in zijn publicaties was Eugène-Henri werkzaam als drukker en boekverkoper van 1670 tot aan zijn dood. Zijn boekwinkel bevond zich eerst *derrière l'Hôtel de Ville*, waar de vroegere drukkerij en uitgeverij van de Mommaerts was gevestigd. Eugène-Henri had de zaak immers van zijn oom overgenomen. Later verhuisde hij zijn persen naar de *rue de la Madeleine*. Dit is het adres dat we op de meeste kaarten van Fricx terugvinden. Eugène-Henri huwde twee maal en had ten minste drie zonen, waarvan twee drukker werden: Guillaume en George Fricx.

Guillaume Fricx (1675-1712/3³) begon in 1702 een eigen zaak, maar overleed vrij jong. Hij liet vijf kinderen achter. In het Stadsarchief van Brussel wordt een journaal van hem bewaard voor de jaren 1705-1708, dat een goed inzicht geeft in het reilen en zeilen van een Brusselse drukkerij in de 18de eeuw.⁴ Het geeft ook

¹ In deze bijdrage heb ik de ideeën verwerkt die ik formuleerde tijdens een colloquium georganiseerd door de Brussels International Map Collectors' Circle in 2005 (voor een samenvatting zie 'Maps by Fricx', *Brussels International Map Collectors' Circle Newsletter*, 24 (2006), p. 14-18). Het zijn Lisette Danckaert en Claire Lemoine-Isabeau die me voor het eerst in contact brachten met de wereld van Eugène-Henri Fricx. Hun publicaties over het onderwerp konden enigszins aangevuld worden dankzij bijkomend onderzoek in het Algemeen Rijksarchief, het Rijksarchief te Anderlecht en het Stadsarchief van Brussel. Uitgangspunt voor het archiefonderzoek was de onuitgegeven licentieverhandeling van Sophie Vandepontseele, *Les Fricx, les Foppens et les 't Sersteevens (1670-1791): activités et production de trois dynasties d'imprimeurs-libraires bruxellois d'après les octrois d'admission et d'impression*, Louvain, Université catholique de Louvain, 1997. De verhandeling levert een belangrijke bijdrage tot de kennis van de drukkersfamilie Fricx en verbetert in menig opzicht de bestaande literatuur. Ik wil hier ook Dirk Leyder en Luc Janssens danken voor hun hulp en suggesties bij het uitschrijven van deze bijdrage.

² Over de families Fricx en Mommaert, zie A. Vincent, 'Les Fricx, imprimeurs et libraires à Bruxelles (XVIIe et XVIIIe siècles)', *Annuaire de la Société des bibliophiles et iconophiles de Belgique*, Bruxelles, 1918, 101-108 en P.-E. Claessens, 'Deux familles d'imprimeurs brabançons: les Mommaert et les Fricx (1585-1777)', *Brabantica*, 3 (1958), p. 205-220. Zie ook S. Vandepontseele, *op. cit.*

³ Traditioneel wordt 1712 als jaar van overlijden gegeven, waarschijnlijk op basis van een verkeerde interpretatie van een aankondiging in *Relations véritables* (cfr. n. 39). Op basis van zijn publicaties kan echter 1713 naar voren worden geschoven.

⁴ Stadsarchief Brussel, Pergameni nr. 506 (nr. 3438). Claude Sorgeloos gaf onlangs op basis van dit boekje een gedetailleerde analyse van de commerciële banden die Guillaume Fricx onderhield in binnen- en buitenland: 'Les réseaux commerciaux de Guillaume Fricx, imprimeur et libraire à Bruxelles

interessante details over de handel in kaarten in die periode. Als bijlage bij dit artikel wordt een transcriptie gegeven van de passages uit het boekje waar kaarten vermeld worden.

George Fricx (1679-1743) werkte bij zijn vader en nam het bedrijf over toen Eugène-Henri overleed. George had zelf geen kinderen, maar ontfermde zich over de drukkersopleiding van een van zijn neven. De neef in kwestie heette eveneens George, zoals zijn oom. Om beide drukkers te onderscheiden wordt de zoon van Eugène-Henri George I genoemd en de zoon van Guillaume Fricx, de kleinzoon van Eugène-Henri, George II (1706-1777?).

Martin Dominique Fertel, zelf een drukker in Sint Omaar en auteur van het fundamentele werk *La science pratique de l'imprimerie* (1723), getuigt van de faam van Eugène-Henri's drukkerij en uitgeverij.⁵ Eugène Henri was vooral gekend voor zijn uitgave van religieuze literatuur. Hij had een voorkeur voor Jansenistische auteurs die hij zelf illegaal uitgaaf of hielp uitgeven buiten Frankrijk.

Op 16 mei 1689 werd Eugène-Henri Fricx *Imprimeur de Sa Majesté*. Hij volgde hierin de overleden drukker Jan Theodorus Velpius op.⁶ De Geheime Raad kende hem dit privilege toe voor de duur van 20 jaar, maar Eugène-Henri zou pas in 1726 een verzoek indienen om het privilege te vernieuwen.⁷ Hij vroeg toen dat het voorrecht bij zijn dood aan zijn zoon zou worden overgedragen. Uiteindelijk werd het privilege hem voor het leven toegekend, ter vergoeding van de meer dan 7000 florijnen die de overheid de drukker nog verschuldigd was. Het is hier wel van belang te vermelden dat Eugène-Henri het privilege niet voor zijn cartografische productie kreeg maar wel voor zijn uitgave van officiële documenten. Hij zou trouwens pas in 1703 beginnen met het drukken van kaarten. Toch vinden we deze titel vaak op zijn kaarten in het *impressum* vermeld.

De Spaanse Successieoorlog

De Spaanse Successieoorlog (1700-1713/1714), waarvan wordt gezegd dat het de eerste economische wereldoorlog was, ging in essentie om het zoeken naar een machtsevenwicht in Europa na de dood van Karel II van Spanje.⁸ Vóór zijn dood

(1705-1708)', in R. Adam et alii, *Urban Networks and the Printing Trade in Early Modern Europe (15th-18th Century)*. Papers presented on 6 November 2009, at the CERL Seminar hosted by the Royal Library of Belgium, Brussels, London, 2010, p. 1-37.

⁵ *La science pratique de l'imprimerie, contenant des instructions très faciles pour se perfectionner dans cet art*, A Saint Omer, par Martin Dominique Fertel, imprimeur & marchand libraire, 1723, p. 88-89 en 89-99 waar telkens een titelpagina van Fricx als voorbeeld wordt genomen.

⁶ Algemeen Rijksarchief (ARA), Geheime Raad Spaanse Periode, 1280/10 (16 mei 1689).

⁷ ARA, Geheime Raad Oostenrijkse Periode, 1055B, f. 42-47.

⁸ Cfr. P. Janssens, 'Fidélité aux Habsbourg d'Espagne', in R. van Uytven et alii, *Histoire du Brabant du duché à nos jours*, Zwolle, 2004, p. 411-421, in het bijzonder p. 414-415. Zie ook J. Lefèvre, 'De Zuidelijke Nederlanden 1700-1748', in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VII, Utrecht, 1953, p. 162-194; A.J. Veenendaal, *Het Engels-Nederlands condominium in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse Successieoorlog 1706-1716*, I, Utrecht, 1945. Voor specifieke veldslagen zie onder andere: A. Corvisier,

had die Filips van Anjou, een kleinzoon van Lodewijk XIV, als troonopvolger aangeduid, maar ook de Duitse keizer eiste de Spaanse troon op voor zijn tweede zoon.

In 1701 wordt Filips gekroond in Madrid als Filips V van Spanje. Hij behoudt ook zijn rechten op de troon van Frankrijk. De zeemogendheden Engeland en de Verenigde Provinciën kunnen een eventuele vereniging van de Franse en Spaanse troon niet aanvaarden en steunen de aanspraken op de Spaanse troon van aartshertog Karel, broer van keizer Jozef I. Karel laat zich in Barcelona kronen als Karel III van Spanje. De gouverneur van de Spaanse Nederlanden, Maximiliaan Emanuel van Beieren, erkent de soevereiniteit van Filips V. Hij wordt hierin aanvankelijk gevolgd door de publieke opinie, maar zonder veel enthousiasme. Men is de Franse belegeringen nog niet vergeten en vreest een Franse inmenging. Die vrees wordt bewaarheid wanneer Filips V zijn grootvader belast met het bestuur van de Zuidelijke Nederlanden en de eerste hervormingen (waaronder de verplichte legerdienst) worden ingevoerd. Vanaf 1702 beginnen de zeemachten aan de verovering van onze gebieden. In 1703 worden het hertogdom Limburg en Oppergelder bezet. Dankzij de overwinningen te Ramillies (1706) en Malplaquet (1709) komen ook Brabant, Vlaanderen en Henegouwen in handen van de geallieerden. In 1711 draagt Filips V de soevereiniteit over de Zuidelijke Nederlanden over aan Maximiliaan Emanuel van Beieren die zich laat uitroepen tot hertog van Luxemburg en graaf van Namen. Maar in 1711 volgt aartshertog Karel zijn broer als keizer op. De Habsburgers kunnen hierdoor hopen op een universele monarchie, zoals die onder Karel V had bestaan. De kritieke situatie brengt Frankrijk en Engeland dichter bij elkaar, waardoor de kans op vrede reëel wordt. De onderhandelingen starten begin 1712 en leiden tot de Vrede van Utrecht (1713) en van Rastatt (1714).

Voor Brussel speelt de slag bij Ramillies van 23 mei 1706 een cruciale rol. Drie dagen na het verlies van de Franse maarschalk de Villeroy verlaten de Fransen immers Brussel. Op 28 mei wordt de hertog van Marlborough de sleutels van de stad overhandigd en een dag later benoemt de hertog zijn broer tot gouverneur van de stad en naburige steden. De Raad van State en de Raad van Financiën worden opnieuw in het leven geroepen en de maatregelen genomen door de vorige administratie nietig verklaard. Nog in 1708 zal Maximiliaan Emanuel van Beieren tevergeefs proberen Brussel in te nemen.

Het is in deze politiek zeer onzekere periode dat Eugène-Henri Fricx naam zal maken als kaartmaker en -verkoper. Centraal staat daarbij de Spaanse Successieoorlog. De eerste kaart die Eugène-Henri uitgeeft, is een *Théâtre de la Guerre des Pays-Bas* (1703) en wordt door Jacob Harrewyn gedrukt. Harrewyn, afkomstig uit Amsterdam, is rond 1693-1696 naar Brussel afgezakt en zal samen

La bataille de Malplaquet, 1709. L'effondrement de la France évanouie, Paris, 1997 en G. Lesage, *Denain (1712). Louis XIV sauve sa mise*, Paris, 1992.

met zijn broer bijna alle kaarten van Eugène-Henri Fricx graveren.⁹ In 1703-1704 geeft Eugène-Henri Fricx in opdracht van de overheid een reeks van 10 prenten uit over de jonge Spaanse koning Filips V, in het bijzonder over zijn Italiaanse campagne van 1701-1702. Het kleine corpus toont onder andere de militaire operaties van de vorst in Italië (Fig. 1).

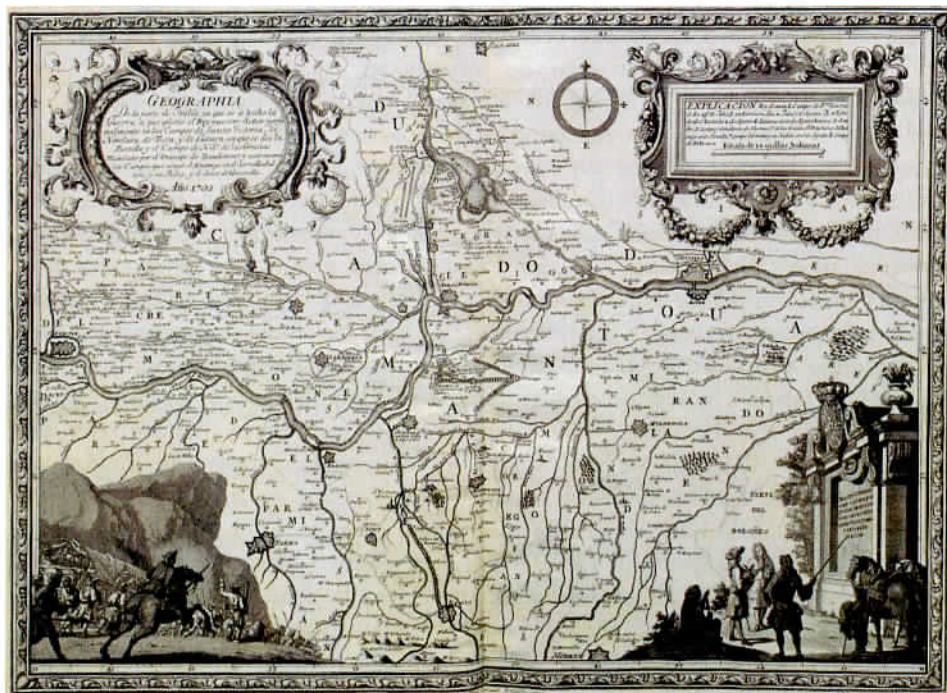

Fig. 1

De overwinningen van Filips V in Italië in 1702 (KBR, CP, II 63204D 10)

De gravures zijn van de hand van Jan Baptist Bertherham, een verwant van Harrewyn, en zijn gebaseerd op tekeningen van de architect Felipe Pallotta uit Madrid. Ze vormen een belangrijk instrument in de propaganda rond de Spaanse Successieoorlog.¹⁰ Vanaf 1704 drukt Fricx topografische kaarten van de Zuidelijke

⁹ Over de familie Harrewyn zie Ch. Piot, 'Les deux Harrewijn, graveurs hollandais', *Bulletin de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 3de reeks, 1, 2 (1881), p. 194-216 en *Biographie nationale*, VIII, Bruxelles, 1884-1885, 736-740; E.H. Van Heurck, *Les Harrewijn: Jacques, Jacques-Gérard, François, Jean-Baptiste et leurs descendants*, Anvers, 1920. Sommige plannen van Aire, Bouchain, le Quesnoy, St. Venant en het plan van Hesdin zijn door Pieter Devel gegraveerd. Die werkte mee aan de illustraties van *Les délices des Pays-Bas* uitgegeven te Brussel in 1711 door François Foppens (cfr. E. de Seyn, *Dessinateurs, graveurs et peintres des anciens Pays-Bas: écoles flamande et hollandaise*, Turnhout, s.d., s. v. Devel, Pierre, p. 71).

¹⁰ Cfr. Cl. Lemoine-Isabeau, 'À l'origine de la carte des Pays-Bas d'Eugène-Henri Fricx, les levés des ingénieurs militaires de Louis XIV', *Actes du colloque du 16 mars 1991 sur le tricentenaire du siège de Mons par Louis XIV (15 mars - 6 avril 1691)*, *Annales du cercle archéologique de Mons*, 75 (1992), p. 89-102, in het bijzonder p. 95-98.

Nederlanden. Vanaf 1706 drukt hij ook plannen van Zuid-Nederlandse steden al dan niet verrijkt met het relaas van hun belegering en de beschrijving van belangrijke veldslagen die op dat moment in de Zuidelijke Nederlanden zijn gevoerd. In 1712 worden topografische kaarten, stadspennen en veldslagen gebundeld in een volume, de *Atlas des Pays-Bas*.

De *Atlas des Pays-Bas*

Eugène-Henri Frick's faam als cartograaf is vooral verbonden met de topografische kaart van de Zuidelijke Nederlanden in 24 bladen (schaal ca. 1 : 110 000), de zogeheten *Carte des Pays-Bas*. De kaart werd door tijdgenoten geprezen voor haar precisie en details. De Franse erudiet Nicolas Lenglet du Fresnoy vermeldt de kaart in zijn catalogus kaarten, reisverslagen en reizen die hij aan zijn *Méthode pour étudier la géographie* toevoegt. Zijn oordeel is vrij positief: *quoiqu'elles soient exactes, elles ne laissent pas d'avoir quelques fautes*.¹¹ Ze was, op kleinere schaal, de voorloper van de kaart van graaf de Ferraris (1771-1778).¹²

De kaart maakt deel uit van de zogeheten *Atlas des Pays-Bas*.¹³ De atlas brengt eigenlijk verschillende soorten kaarten samen onder de titel *Cartes des Pays Bas et des frontières de France, avec un recueil des plans des villes, sièges et batailles données entre les hauts alliés et la France*. De lay-out van de inhoudstafel die tevens dienst doet als titelpagina van de atlas, onderscheidt drie categorieën kaarten: eerst 4 rijen van 6 topografische kaartbladen voor de kaart van de Zuidelijke Nederlanden en het zuidelijke grensgebied (de *Carte des Pays-Bas*). Daaraan worden dan drie, in latere uitgaven vier, topografische kaarten toegevoegd onder de hoofding *Cartes particulières*. Ten slotte worden 47, in latere uitgaven 48, kaarten en plannen opgesomd met als titel *Plans des villes, sièges et batailles*.

Het aantal kaarten in een atlas van Frick wil nog al eens verschillen van exemplaar tot exemplaar, omdat vaak kaarten en plannen van andere kaartmakers zijn toegevoegd. Dit is niet altijd uit de inhoudstafel op te maken, hoewel in sommige atlanten wel handgeschreven titels aan de inhoudstafel werden toegevoegd. Indien we ons baseren op de titelpagina, dan kwam de eerste uitgave van de atlas uit in 1712, toen nog niet alle kaartbladen voor zijn wandkaart van de Zuidelijke Nederlanden klaar waren. Slechts 23 van de 24 bladen werden in die eerste uitgave opgenomen. Blad 24, de kaart van Luxemburg, werd pas in 1727 gedrukt. De British Library bezit een exemplaar van de uitgave van 1712 waar kaartblad 24 nog

¹¹ *Méthode pour étudier la géographie* [...], I, A Paris, Chez N. M. Tilliard, 1768, p. 446-447. De literaire criticus en uitgever Lenglet du Fresnoy (1674-1755) is de auteur van een groot aantal werken over geschiedenis, geografie, filosofie en religie. Hij was gekend om zijn bibliografische eruditie. Over hem zie G. Sheridan, *Nicolas Lenglet Dufresnoy and the Literary Underworld of the 'ancien régime'*, Oxford, 1989.

¹² Cfr. Cl. Lemoine-Isabeau, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux et de la Principauté de Liège à la fin du XVIIe et au XVIIIe siècle*, Bruxelles, 1984, p. 50-51.

¹³ Voor een beschrijving van de atlas zie C. Koeman, *Atlantes Neerlandici*, II, Amsterdam, 1969, p. 109-110.

niet vermeld staat op de titelpagina.¹⁴ Waarschijnlijk mogen we daaruit besluiten dat Eugène-Henri Fricx zelf twee uitgaven verzorgde, een in 1712 en een ander in 1727 of later. Wel dient opgemerkt dat op de exemplaren van de atlas die we konden inzien, het jaar van uitgave nooit is veranderd (Fig. 2). Dit is echter niet zo uitzonderlijk. Het komt immers nog voor dat in nieuwe uitgaven informatie van vorige versies niet is aangepast (cfr. *infra*).

Fig. 2

Titelpagina's van de *Atlas des Pays-Bas* (KBR, CP, II 83380D, VH 25847D en II 63204D)

Vanuit cartografisch standpunt kan de atlas, zoals zijn titel boven op de inhoudstafel ook aangeeft, in twee delen worden opgesplitst: het eerste deel bevat de topografische kaarten, het tweede deel de stadsplassen en de plannen of kaarten van veldslagen en belegeringen.

De 24 topografische kaarten van de Zuidelijke Nederlanden dateren uit de periode 1704-1712, met uitzondering van de kaart van Luxemburg. Een heruitgave werd verzorgd door Eugène I Fricx in de jaren 1740. De geografische inhoud van de kaarten werd voorturend aangepast. Claire Lemoine onderscheidde voor twee bladen tot zes verschillende staten (de heruitgave door George I Fricx meegerekend): bladen 5 (Lier) en 16 (Bergen).¹⁵ En waarschijnlijk waren er zelfs meer. In de Koninklijke Bibliotheek van België worden immers van het kaartblad van Lier en omstreken exemplaren bewaard die niet kunnen ondergebracht worden in het lijstje staten zoals die door Claire Lemoine is opgemaakt: VH 25847D 5 beantwoordt aan de beschrijving van staat 4 in het lijstje van Claire

¹⁴ Ik dank Hans Braat voor deze informatie. Hij werkt momenteel aan een gedetailleerde beschrijving van de atlas in het kader van de heruitgave van Koemans *Atlantes Neerlandica*. Een korte beschrijving van dit exemplaar in R. Shirley, *Maps in the Atlases of the British Library. A Descriptive Catalogue c. AD 850-1800*, I, London, 2004, p. 508-509.

¹⁵ Cl. Lemoine-Isabeau, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, *op. cit.*, p. 89 en 92.

Lemoine, maar heeft twee toponiemen buiten kader in de rechter bovenhoek, een kenmerk dat door Claire Lemoine aan staat 5 is toegeschreven. Kaart III 6882 beantwoordt dan weer aan de beschrijving van staat 5 maar zonder de steenweg ten westen van Lier die voor deze staat kenmerkend zou zijn. Het gaat hier dus blijkbaar om bijkomende staten tussen staat 4 en 5. Een andere variant die nog niet is opgemerkt, blijkt dit te bevestigen: tot en met staat 3 wordt de gemeente *Wickevorst* (Wiekevorst) vermeld ten noorden van de gemeente *Herenthout* (Herenthout). Op kaart VH 25847D 5 verschijnt de naam van deze gemeente een tweede keer, ten zuiden van Herenthout, waar de gemeente effectief ook ligt. Op kaart III 6882 is de naam van de gemeente ten noorden van Herenthout dan ook terecht geschrapt, zoals ook op latere staten nog zichtbaar is (Fig. 3).

Fig. 3

Details van verschillende staten van kaartblad 5
(KBR, CP, XIII B Belg. gén. - IV 570, VH 25847D 5 en XIII B Belg. gén. - III 6882)

De staten kunnen niet worden gedateerd omdat de datum op de kaarten zelden of nooit verandert, behalve dan in de heruitgave van George I Fricx. Maar zelfs hij veranderde niet altijd de oorspronkelijke datum van de kaart (Fig. 4).

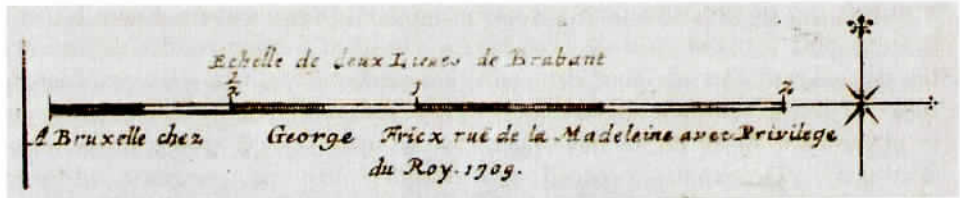
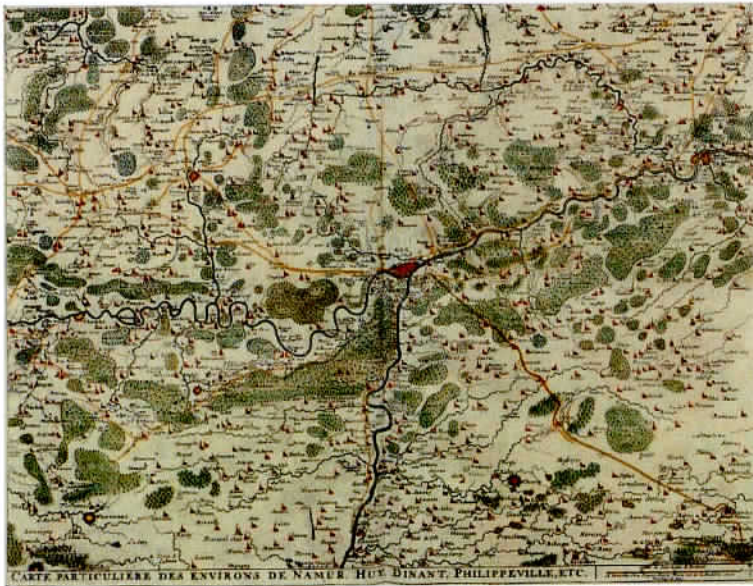

Fig. 4
Heruitgave door George I Fricx, kaartblad 13
(KBR, CP, XIII B Belg. Gén. - 1706-1747 - Fricx - IV 593)

De andere topografische kaarten, vermeld in de inhoudstafel onder de titel *Cartes particulières*, zijn overzichtkaarten op kleinere schaal: kaarten van Brabant, Vlaanderen, het Waasland en Duitse postrelais.

Fricx baseerde zich voor zijn topografische kaart van de Zuidelijke Nederlanden op militaire handgeschreven kaarten van Franse oorsprong, zoals deze opgemaakt door Pennier en Naudin in de jaren 1690 (Fig. 5).¹⁶ Ondanks verschillen in toponymie lijken de kaarten sterk op elkaar: ze zijn beiden heel precies en geven heel wat gedetailleerde cartografische informatie.

¹⁶ Hierover Cl. Lemoine-Isabeau, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, op. cit., p. 48-55 ; 'A l'origine de la carte des Pays-Bas d'Eugène-Henry Fricx', art. cit.

Fig. 5

De kaart van Namen uit de *Atlas des Pays-Bas* en f. 25 van de Pennier atlas (KBR, CP, VH 25847D 17 en IV 12484, f. 25)

De informatie is duidelijk van militaire oorsprong. Fricx had toegang tot de Franse militairen dankzij zijn vriendschap met de Franse koninklijk ingenieur Robert-Alexandre d'Hermand. D'Hermand nam deel aan de Vlaamse campagne van Lodewijk XIV in 1690 en werd toen verwond bij de slag van Fleurus. Hij is ook de auteur van twee kaarten van Vlaanderen, van de slag van Steenkerke (3 augustus 1692) en van het Franse kamp in Leuven in juni 1693. Hij volgde Filips V naar Italië en tekende kaarten van de slag van Luzzara en van de streek rond Mantua. Daarna kwam d'Hermand terug naar Vlaanderen in dienst van Villeroy en Puységur. Fricx was zijn getuige toen hij Marie-Marguerite de Lana *dit* Vermillion huwde in Brussel in 1704. Wanneer Nicolas Lenglet du Fresnoy het heeft over de topografische kaarten van Fricx in de catalogus van kaarten bij de vierde uitgave van zijn *Méthode pour étudier la géographie*, stelt hij expliciet dat *d'Herman, habile ingénieur, fit graver ces cartes pour l'utilité des généraux françois*.¹⁷ Van 1704 tot 1706 werden 7 kaartbladen gedrukt die samen het gebied boven de lijn gevormd door Samber en Maas dekken, tot Hasselt in het oosten en Antwerpen in het noorden.¹⁸

De topografische kaarten kenden een groot succes. Ze werden vanaf 1708/9 op dezelfde schaal gekopieerd door Pieter Mortier, met wie de familie Fricx nauwe handelsrelaties had, door Covens en Mortier in 1742 en in Frankrijk door Crépy in

¹⁷ *Méthode pour étudier la géographie*, *op. cit.*, p. 446-447. Ook in zijn *Méthode pour étudier l'histoire* [...], A Paris, Chez Pierre Gandouin, I, 1735, p. 70 schrijft hij dat d'Hermand cartografische informatie aan de Brusselse uitgever had doorgespeeld *pour l'usage des officiers généraux* (cfr. ook *ibidem*, VI, *Catalogue des principaux historiens*, p. 67).

¹⁸ Cl. Lemoine-Isabeau, 'A l'origine de la carte des Pays-Bas d'Eugène-Henri Fricx', *art. cit.*, p. 98, n. 27.

1743-4 (op 15 bladen).¹⁹ In 1742 gaf Le Rouge de kaarten uit op een kleinere schaal.²⁰

Het tweede deel van de atlas met zijn 47, in latere edities 48 kaarten, telt 21 kaarten van belegeringen, 20 stadsplannen en 7 kaarten van veldslagen. De kaarten dateren uit de periode 1706-1712. Verscheidene beschrijvingen van veldslagen en belegeringen werden gedrukt in het jaar dat de belegering of veldslag plaatsvond. Dit weten we met zekerheid voor volgende kaarten²¹: de veldslagen bij Ramillies (cfr. *infra*), Malplaquet, Taisnières, de belegeringen van Menen, Doornik, Bergen (althans voor één van de kaarten), Douai, Béthune, St. Venant, Bouchain. Van sommige veldslagen is een geschreven verslag toegevoegd. Het gaat hier duidelijk om kaarten met journalistieke waarde. Ze vormden ongetwijfeld ook een belangrijk instrument in de propaganda rond de Spaanse Successieoorlog.²² De Slag van Ramillies is hiervan een goed voorbeeld (Fig. 6). De kaart is niet gedateerd, maar op basis van het journal van Guillaume Fricx kan de productie ervan in juni 1706 worden gedateerd (cfr. *infra*). Het lijkt erop dat Fricx in tegenstelling tot zijn topografische kaarten, aan dit tweede deel geen inhoudelijke wijzigingen aanbracht. Wel veranderde hij soms het lettertype. Een uitzondering hierop vormt de kaart van Brussel.²³

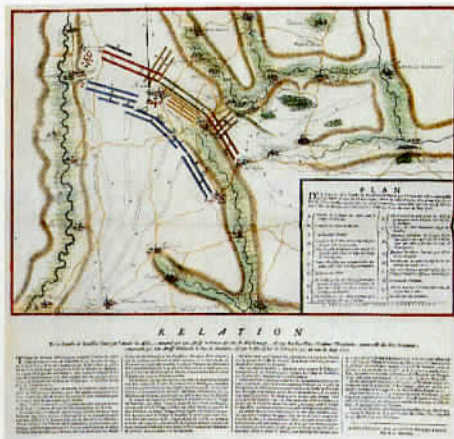
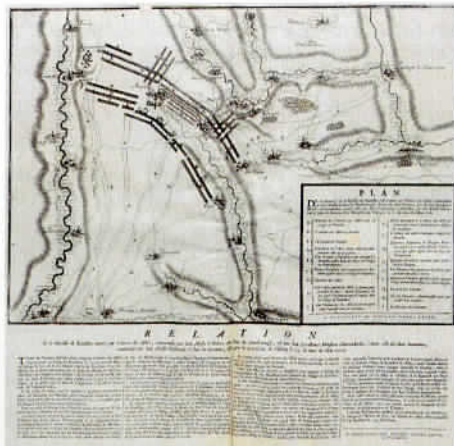
¹⁹ Cfr. Cl. Sorgeloos, *Les réseaux commerciaux de Guillaume Fricx*, art. cit., p. 12 en 19. Zie ook M. van Egmond, *Covens & Mortier. Productie, organisatie en ontwikkeling van een commercieel-kartografisch uitgevershuis in Amsterdam (1685-1866)*, t'Goy-Houten, 2005, p. 137-138 (Idem, *Covens & Mortier, A Map Publishing House in Amsterdam 1685-1866*, Houten, 2009, p. 121-122). Voor de kaarten zie voorts Cl. Lemoine-Isabeau, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, op. cit., p. 94-95.

²⁰ Cfr. Cl. Lemoine-Isabeau, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, op. cit., p. 95. Over Le Rouge zie B. Korzus, 'Georges Louis Le Rouge, un cartographe franco-allemand du XVIIIe siècle', in V. Royet et alii, *Georges Louis Le Rouge. Jardins anglo-chinois*, Paris, 2004, p. 45-55.

²¹ Opgesomd in de volgorde waarin we ze aantreffen in VH 25847D.

²² Over de rol die kaarten kunnen spelen in propaganda zie R.B. van Luijk, 'Maps of Battles, Battle of Maps: New Cartography of the Battle at Neerwinden, Flanders, 1693', *Imago Mundi*, 60 (2008), p. 210-220.

²³ L. Danckaert, *Brussel. Vijf eeuwen cartografie*, Tiel-Knokke, 1989, p. 64-67, heeft aangetoond hoe de kaart van Brussel van 1711 ten minste twee maal is geüpdated zonder dat daarom de datum is aangepast.

forma pour
 ennemie, &
 retirait hors
 Q } Batteries des Ennemis.
 R } Où les Ennemis s'estoient postés pour fa-
 voriser leur retrait.
 forma après
 mis.
 S } La Retraite des Ennemis.

E. HENRI FRICX.

ke, contre celle des deux Couronnes,

notre Infanterie & la Cavalerie de la droite eurent débouché
 du Village de Ramillies & Offuz, toute l'Armée marcha
 en Colonnes pour attaquer de rechef les Ennemis; mais ils
 n'ayant pu les joindre, & se retirèrent en grande confi-
 dence vers le défilé de l'Abbaye de la Ramée & vers Don-
 nington partie vers Ludlow. & une autre partie vers Monmouth.

forme pour
 ennemie, &
 retirait hors
 Q } Batteries des Ennemis.
 R } Où les Ennemis s'estoient postés pour fa-
 voriser leur retrait.
 forme après
 mis.
 S } La Retraite des Ennemis.

E. HENRI FRICX.

contre celle des deux Couronnes,

e notre Infanterie & la Cavalerie de la droite eurent débouché
 du Village de Ramillies & Offuz, toute l'Armée marcha
 en Colonnes pour attaquer de rechef les Ennemis; mais ils
 n'ayant pu les joindre. & se retirèrent en grande confi-

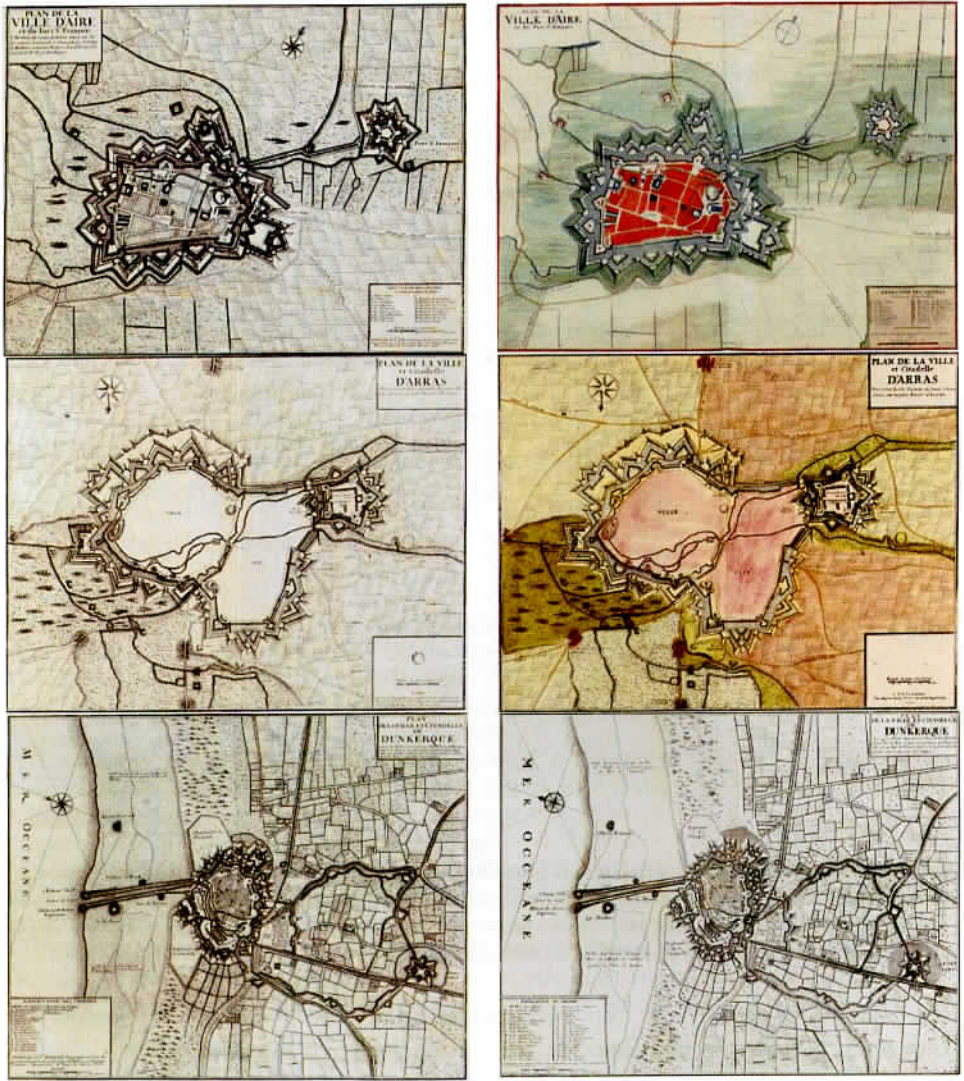
Fig. 6

Verschillende versies van de slag van Ramillies: een versie waar tekst, legende en kaart op
 afzonderlijke bladen zijn gedrukt en daarna samengebracht en een versie waar tekst en kaart
 op eenzelfde blad en de legende op een apart stuk papier zijn gedrukt (KBR, CP, II 63204D
 [20] met linksboven correctie van een scheur in de koperplaat en VH 25847D 32)

De bron voor de meeste van zijn stadsplassen (o.a. Atrecht, Duinkerke, Sint
 Omaar, Ieper) is onmiskenbaar de Franse ingenieur en uitgever Gaspard Baillieu
 (of de Baillieu). Over hem is behalve zijn cartografische productie weinig
 geweten.²⁴ De gelijkenis tussen de kaarten van beide uitgevers springt in het oog
 (Fig. 7). Aangezien Baillieus kaarten doorgaans één of twee jaar vóór de kaarten
 van Fricx zijn gedrukt, is het duidelijk dat Fricx zich op Baillieu moet hebben

²⁴ Over Baillieu zie J. French, *Tooley's dictionary of mapmakers*, A-D, Tring, 1999, p. 70, s.v. Baillieu; voorts bvb. E. Van der Vekene, *Les cartes géographiques du duché de Luxembourg éditées aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*, Luxembourg, 1980, p. 228-229.

geïnspireerd en niet omgekeerd. Zijn kaarten werden in 1704 in Brussel verkocht door de boekhandelaar Leonard.²⁵

²⁵ Cfr. de aankondiging in *Relations véritables*, 2 december, 1704, p. 866. Voor Jean Léonard zie B. Desmaele, 'Les imprimeurs et libraires des Pays-Bas au XVIIIe siècle', *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 56 (1985), p. 295-320, in het bijzonder p. 308.

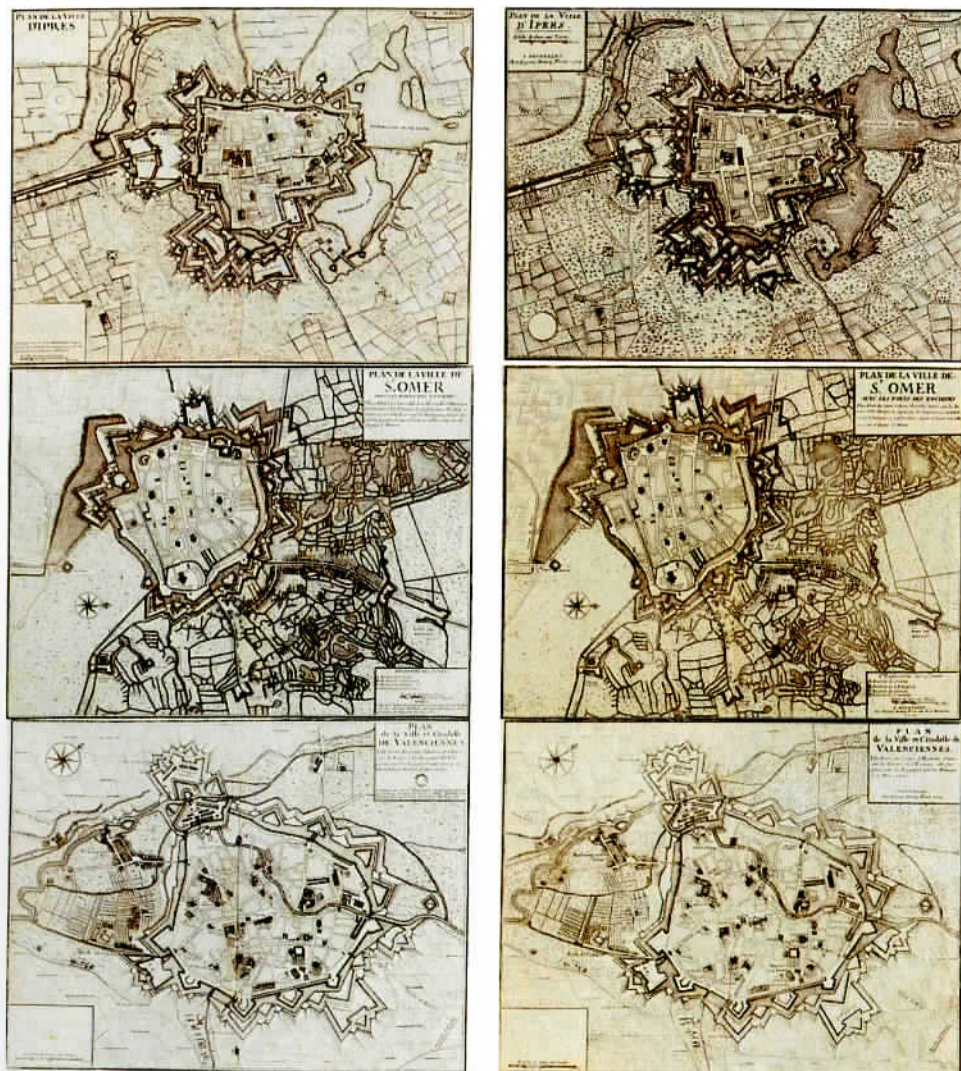

Fig. 7

Stadsplannen van Fricx en Baillieu voor Aire, Atrecht, Duinkerke, Ieper, Sint Omaar en Valenciennes (KBR, CP, XXXI Aire – Baillieu – III 8376 en VH 25847D 57 ; XXXI Arras – Baillieu – III 7533 en Fricx – IV 8802 ; XXXI Dunkerque – Baillieu – III 7762 en Fricx – III 569 ; XXXI Ypres – Baillieu – III 8245 en Fricx – III 567 ; XXXI Saint Omer – Baillieu – III 8121 en Fricx – IV 8817 ; XXXI Valenciennes – Baillieu – III 8197 en Fricx – III 564)

Voor zijn veldslagen en belegeringen kon Fricx blijkbaar weerom – zoals voor zijn topografische kaarten uit de atlas – een beroep doen op militaire ingenieurs en officieren die ter plekke optekeningen hadden uitgevoerd. Opvallend hier is dat zij niet Frans waren, maar behoorden tot de geallieerde troepen (Oostenrijk, Holland, enz.): Fricx vermeldt onder zijn bronnen Ivoy, *quartier-maistre general des troupes des*

Provinces-Unies, C. Brüchman, kapitein van de keurvorst van Brunswick, Lüneburg en Hannover (de latere koning van Engeland en Ierland onder de naam George I), Hoppach *ingenieur ordinaire*, G.L. Mosburger ingenieur en officier in het dragonderregiment van de generaal Daniel Wolff van Dopff²⁶, kapitein Jean-Henri Weber. De begeleidende teksten en de legendes van de kaarten zijn geschreven vanuit het standpunt van de geallieerden ; de Fransen worden er als vijanden bestempeld. Fricx maakte deze kaarten dus eerder voor een Duits, Hollands en Engels publiek dan voor een Frans publiek. Sommige kaarten zijn zelfs opgedragen aan belangrijke generaals van de geallieerden: zo zijn de kaarten van de belegeringen van Bouchain (1711) en le Quesnoy (1712) opgedragen aan de Hollandse generaal Frans Nikolaas van Fagel²⁷ ; de kaarten van Rijsel aan Eugène de Savoie die kort voordien in juli 1708 de Fransen bij Oudenaarde had verslagen (Fig. 8).²⁸

Fig. 8

Het kaartblad van Rijsel opgedragen aan Eugène de Savoie (KBR, CP, VH 25847D 35)

²⁶ Ca. 1655-1718 (A. Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale (1618-1815)*, Wien, 2006, p. 26).

²⁷ Ca. 1655-1718 (A. Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale, op. cit.*, p. 30).

²⁸ Over de slag bij Oudenaarde, cfr. P.-J. Lachaert (red.), *Oudenaarde, 1708. Een stad, een koning, een veldbeër*, Leuven, Oudenaarde, 2008.

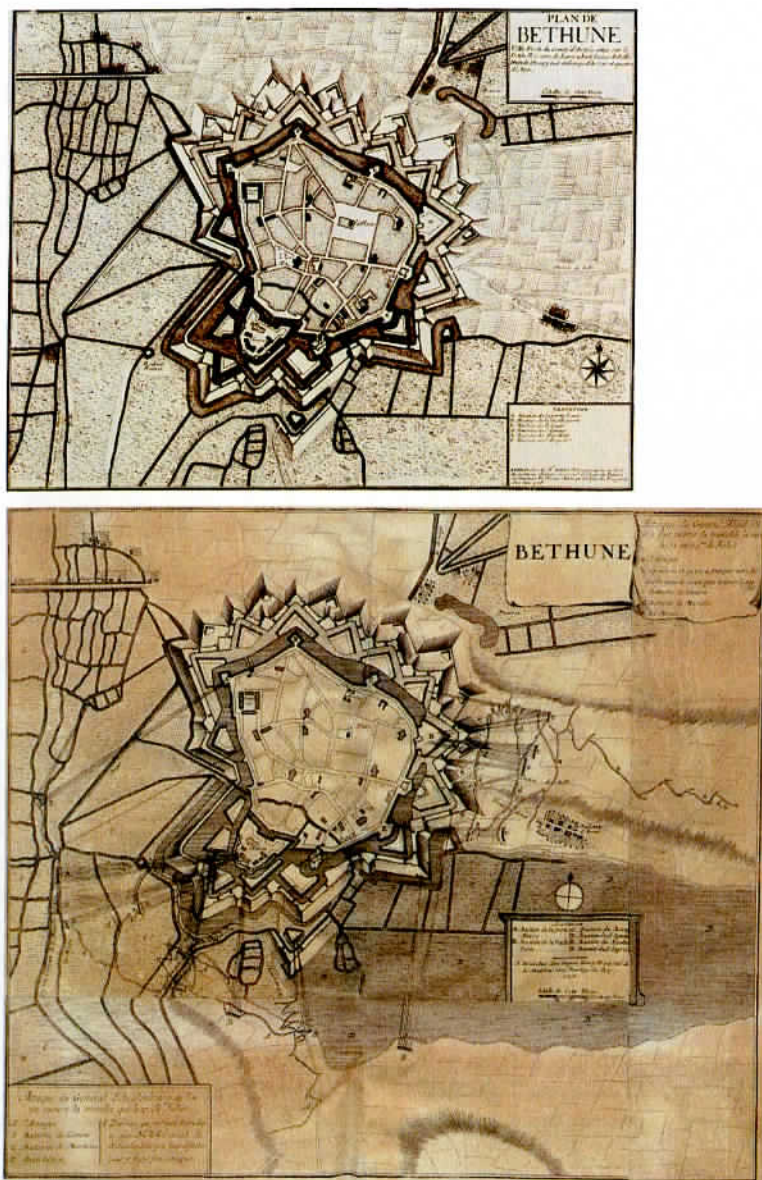

Fig. 9

Kaart van de slag van Béthune

(KBR, CP, XXXI – Béthune – 1709 – Baillieu – III 8379 en II 63204D [49])

Wanneer zijn bron toch Frans is, dan past Fricx ze aan. Het stadsplan van Béthune, dat duidelijk gekopieerd is van Baillieu, heeft informatie van de Duitse en Hollandse aanval geleid door de generaals Schonenburg en Fagel.

Deze informatie bevindt zich op de rechterkant van de kaart en onderaan ; ze werd afzonderlijk gedrukt en naderhand op de kaart geplakt (Fig. 9).²⁹

Zoals zijn topografische kaarten werden ook deze kaarten vaak gekopieerd, in de eerste plaats door Nederlandse drukkers en boekverkopers. In 1710 gaf Pierre Husson een boekje uit over de campagne van Tannières van 1709, waarin hij een kaart van Doornik afdruckt die duidelijk op die van Fricx is geïnspireerd (Fig. 10).³⁰ Anna Beeckman in Den Haag gaat zelfs verder en neemt de kaarten van Fricx gewoon over in haar journaal van de campagne van 1710 gepubliceerd in 1711 (Fig. 11).³¹ Dankzij het journaal van Guillaume Fricx weten we dat de familie Fricx nauwe relaties had met boekverkopers in Den Haag en Amsterdam, wat ongetwijfeld de vlugge circulatie van Fricx' werk in het noorden verklaart.³²

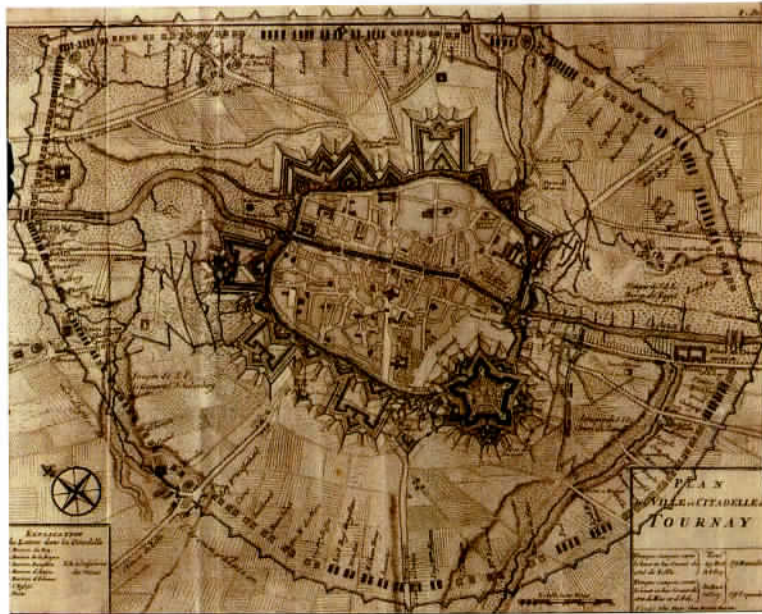

Fig. 10
Pierre Husson, kaart van Doornik (KBR, RP, II 43377A) ingevoegd na p. 24

²⁹ Dezelfde praktijk vinden we in de kaart van Bergen, waarvan het onderste deel apart werd gedrukt en op de kaart geplakt. De bron voor deze kaart is niet duidelijk, hoewel Baillieus kaart van Bergen van 1708 waarschijnlijk een van de modellen moet geweest zijn.

³⁰ *Relation de la campagne de Tannières, contenant un journal exact et fidel de ce qui s'est passé au siège de la ville et citadelle de Tournai* [...], A la Haye, Chez Pierre Husson, [1710].

³¹ *Relation de la campagne de l'année 1710 contenant un journal exact de tout ce qui s'est passé aux sièges de Douay, Bethune, St. Venant, et d'Aire* [...], A la Haye, [Anna Beeckman], 1711.

³² Cfr. Cl. Sorgeloos, *Les réseaux commerciaux de Guillaume Fricx*, art. cit., p. 9 en volgende.

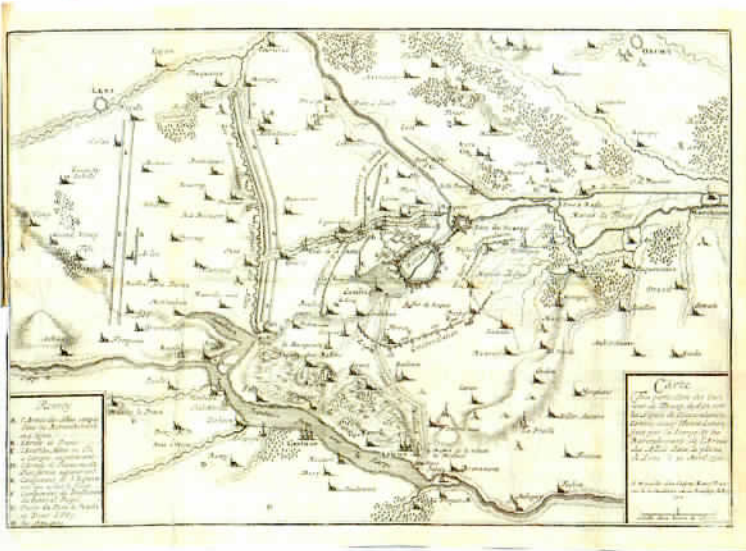

Fig. 11

Kaart van Douay (KBR, RP, VB 9869A)

Enkele paradoxen

Volgens het privilege dat hem in 1689 werd toegekend is Fricx *imprimeur du roi* van de Spaanse koning, voor alle officiële publicaties. Hij gaat heel prat op dit privilege en vermeldt het ook op zijn kaarten. De belangrijkste bron voor zijn topografische kaarten is de Franse ingenieur d'Hermand en ook zijn stadsplannen hebben een Frans model. Zijn beschrijvingen van de veldslagen en belegeringen gaan echter terug op geallieerde bronnen.

Het eerste deel van de atlas met de topografische kaarten kan beschouwd worden als een vroeg voorbeeld van de typisch 18de-eeuwse *Théâtres de la guerre*. Dit zijn atlassen van chorografische kaarten op een schaal van 1/175000 tot 1/235 000, vaak gebaseerd op uitgegeven bronnen en met alle informatie die een officier toen nodig had over reliëf, hydrografie, bosbouw, moerassen, wegen, versterkingen, slagvelden, kampementen enz. Fricx' tijdgenoot Lenglet du Fresnoy schrijft in zijn handboeken geografie en geschiedenis dat de Franse ingenieur d'Hermand de kaarten liet drukken in Brussel voor het Franse leger. Voor Lenglet was de uitgave van de topografische kaarten door Fricx duidelijk een Franse militaire aangelegenheid.³³ Het tweede deel van de atlas met de stadsplannen, de belegeringen en de verslagen van veldslagen leunt aan bij de journaals van militaire campagnes die in dezelfde periode een groot succes kenden. Het richt zich tot een groot publiek dat eerder anti-Franse gevoelens koestert.³⁴

³³ Cl. Lemoine-Isabeau, 'A l'origine de la carte des Pays-Bas d'Eugène-Henry Fricx', *art. cit.*, p. 98.

³⁴ C. Hofmann, 'L'édition des 'atlas militaires' en France aux XVIIe et XVIIIe siècles: une activité sous étroite surveillance?', in I. Warmoes et alii, *Atlas militaires manuscrits européens (XVIIe-XVIIIe siècles)*.

In 1706 had Eugène-Henri Fricx van de Raad van Brabant het privilege gekregen om voor zes jaar kaarten te drukken van Brabant, Namen, Henegouwen, Vlaanderen (zowel het Spaanse als het geallieerde deel), Kamerijk, Cambresis en Artois:

*Octrooi van dathe 28 julii 1706 om voor ses jaeren te moeghen drucken de caerten van geheel Brabant, van het graeffschap van Naemen, van Henegau, van geheel Vlaenderen, soo Spaensch, als paijs conquis, oock van Camerijck, het Cambresis, ende Arthois.*³⁵

Fricx vermeldt het privilege vanaf dan op al zijn topografische kaarten, ook die van Luxemburg, het plan van de belegering van Douai en op de stadsplannen van Béthune en Duinkerke. Maar Fricx was vroeger al begonnen kaarten van de regio uit te geven. Het octrooi stelt immers dat *hij met grootse costen ende aerbeijt heeft gedruckt diversche caerten ende noch meer andere geirne soude drucken, als te weeten de caerten van geheel Brabant [...] Ende om daarvan niet gefrustreert te worden soo richt den verthoonder zich tot het hoff [...]*. Dit wordt bevestigd door de bewaarde kaartproductie. Een eerste staat van kaartblad 5 van zijn topografische kaart draagt inderdaad het jaartal 1704.³⁶

Uit het octrooi blijkt ook dat de kaarten voor Fricx een commercieel product zijn. Maar we zagen al dat de topografische kaarten voor militairen waren bestemd. In het journaal van Guillaume Fricx voor de jaren 1706-1708 komt een aantal kaarten voor die we aan zijn vader kunnen toeschrijven: het gaat hier om kaarten van Brabant (twee verschillende soorten) en Vlaanderen, een kaart van Condé, een stadsplan van Toulon en het relaas van de slag bij Ramillies. De kaarten worden tot over de landsgrenzen verkocht.³⁷ Onder zijn klanten vinden we militairen, functionarissen, boekverkopers en private lieden. Vooral de kaart van Ramillies doet het bijzonder goed. Ze wordt ook al heel kort na de feiten aan de man gebracht.

In het octrooi van 1706 is geen sprake van een atlas. Het journaal van Guillaume Fricx vermeldt twee maal de verkoop van een atlas, maar of het over de atlas van zijn vader gaat is niet duidelijk. De prijs is wel te laag voor een atlas en het lijkt er dan ook op dat hier de kost bedoeld wordt voor zijn afwerking veel meer dan die van de aanschaffing ervan.

Conclusie

Het jaar 1706 is van cruciaal belang voor het verloop van de Spaanse Successieoorlog in onze gebieden. Het is ook bepalend voor de kaartproductie van

Forme, contenu, contexte de réalisation et vocations. Actes des 4es journées d'étude du Musée des Plans-Reliefs, Paris, Hôtel de Croisilles, 18-19 avril 2002, Paris, 2003, p. 165-183.

³⁵ Anderlecht, RABA, Raad van Brabant, nr. 3677 f. 104r (zie ook *ibidem*, nr. 3676, f. 23v).

³⁶ Cl. Lemoine-Isabeau, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, *op. cit.*, p. 89.

³⁷ Zie bijlage.

Eugène-Henri Fricx. Een goede twee maanden na het vertrek van de Fransen uit Brussel vraagt Fricx de Raad van Brabant om via een octrooi zijn kaartproductie te beschermen. Onder de bedoelde kaarten moeten we ongetwijfeld de kaartbladen van zijn topografische kaart van de Zuidelijke Nederlanden rekenen die hij al in 1704 was beginnen drukken. Het journal van Guillaume Fricx voor de jaren 1706-1708 illustreert de verkoop van zijn kaarten aan het grote publiek, maar het gaat hier niet om de topografische kaart van de Zuidelijke Nederlanden (op een kaart van Brabant na, cfr. *infra*). Inderdaad, met uitzondering van de overzichtkaarten van Brabant en Vlaanderen komen de hier vermelde kaarten uit het tweede deel van de atlas en dateren ze van na 1706.

In 1706 dacht Fricx blijkbaar niet aan een atlas. De recentste kaarten, de kaart van Luxemburg van 1727 niet meegerekend, dragen het jaartal 1712, het laatste jaar van Fricx' privilege. Het lijkt er dan ook op dat het idee om een atlas uit te geven bij de drukker pas in dat jaar opkwam. Misschien werd hij daarbij wel gedreven door commerciële overwegingen en hoopte hij zo, na het verlopen van het privilege, toch nog heel wat kaarten te verkopen. De concurrentie was inderdaad groot en zijn kaarten waren al heel vlug in het buitenland gekopieerd. In 1708 kwam ook De Fer in Frankrijk met een gelijkaardige kaart op de markt.³⁸ Door de vredesonderhandelingen die in 1712 in Utrecht waren gestart, kwam ook een einde van de oorlog in het vooruitzicht, en met het einde van de oorlog zou ook de interesse in zijn kaarten sterk dalen. Dit geldt zeker voor de kaarten van de veldslagen. De atlas kon zijn kaarten een nieuw leven geven.³⁹

³⁸ Cl. Lemoine-Isabeau, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, op. cit., p. 51.

³⁹ In oktober 1712 organiseert Fricx trouwens een grote verkoop, waarvan de catalogus over het hele land werd verspreid. Cfr. de aankondiging in *Relations véritables* 25 oktober, 1712, p. 688: *Avertissement. On a commencé depuis hier la vente des livres du Sr. Eugène Henri Fricx libraire en cette ville [Brussel], dont les catalogues ont été envoiez dans les principales villes de ce pais, pour les distribuer, et comme par la grande quantité de livres qui s'y trouvent, cette vente durera longtems, on avertit les curieux qu'ils auront encore du tems pour s'y rendre, ou pour donner leurs commissions.* Men heeft in het verleden dit bericht ten onrechte in verband gebracht met de dood van Guillaume Fricx (cfr. P.-E. Claessens, 'Deux familles d'imprimeurs brabançons', *art. cit.*, p. 219).

Bijlage: kaarten in het journaal van Guillaume Fricx, Stadsarchief Brussel, Pergameni nr. 506 (nr. 3438), 1705-1708

Hieronder geef ik een transcriptie van de passages in het journaal van Guillaume Fricx waar sprake is van kaarten. Het is niet altijd gemakkelijk om de kaarten te identificeren of om met zekerheid te bepalen dat het gaat om kaarten van Eugène-Henri Fricx. Het lijkt erop dat indien er sprake is van kaarten die niet van Guillaume's vader waren, iets meer uitleg wordt gegeven over hun herkomst: p. 49 2 *idem* [kaarten] *Vlaenderen in 6 partijen Vischer* ; p. 51 *ontfanghen van Monsieur de Visscher in lantaarten* [...] of nog p. 58 *een bataille van Ramelie van Hollandt*. Absolute zekerheid hebben we echter niet. Guillaume vermeldt twee maal kort na elkaar een stadsplan van Toulon zonder enige duiding. Het gaat dus waarschijnlijk om een kaart van zijn vader. In zijn atlas vinden we echter geen enkel plan van Toulon. Anderzijds publiceerde Baillieu, Fricx' belangrijkste bron voor zijn stadsplannen, een plan van de stad (Fig. 12). Het kan dus best zijn dat een dergelijke kaart van Fricx bestaan heeft maar verloren is gegaan.

Fig. 12
Plan van Toulon door Baillieu
(KBR, CP, XXXI – Toulon – ca 1710 – Baillieu – III 8160)

De kaarten die we met enige zekerheid aan Eugène-Henri Fricx kunnen toeschrijven zijn de kaarten van Brabant en Vlaanderen, de kaart van Condé, het relaas van de slag bij Ramillies en misschien ook het al vermelde stadsplan van Toulon. De kaart van Ramillies blijkt een kleine bestseller te zijn geweest. Ze kwam heel vlug tot stand. Waarschijnlijk werd ze in verschillende fasen gerealiseerd en afgaand op de eerste vermeldingen in het boekje van Guillaume Fricx werd eerst de kaart gerealiseerd en al afzonderlijk verspreid alvorens het relaas van de veldslag werd gedrukt. Dat kon dan achteraf afzonderlijk of vergezeld van de kaart worden aangekocht. Zo kan de graaf van Fridagh op 3 juni al, 11 dagen na de veldslag, een kaartje kopen en zes dagen later het relaas (met de kaart). Het commerciële succes van de kaart is wel van korte duur: na augustus 1706 vermeldt Guillaume de kaart niet meer. Behalve de kaart van de slag bij Ramillies worden de kaarten van Brabant en Vlaanderen verscheiden keren vermeld. Eén keer heeft Fricx het over blazoenkaarten, i.e. kaarten versierd met een uitgewerkt blazoen. Eén keer heeft hij het over de kaart van Brabant in 9 bladen. De prijs voor de kaarten schommelt nog al eens, maar een enkele keer is het verschil wel bijzonder groot: de kaart van Brabant in 9 bladen kost 4 fl. 4 st., terwijl de prijs van de andere kaarten van Brabant maximum 15 stuivers bedraagt. Dit wijst erop dat het om twee verschillende kaarten van Brabant moet gaan.

Welke kaarten van Brabant en Vlaanderen hier bedoeld worden, is niet eenvoudig vast te stellen. In de atlas van Fricx vinden we onder de *Cartes particulières* een kaart van Brabant (en Limburg) en één van het land van Waas. Enkel de kaart van Brabant heeft een blazoen in de rechter bovenhoek (cfr. VH 25847D 25). De tweede kaart is wel in 1706 gedateerd, maar heeft geen blazoen. Maar er is ook nog de kaart van de Nederlanden die Fricx in 1703 uitgaf onder de titel *Théâtre de la guerre des Pays-Bas*, opgedragen aan de markies van Bedmar (Isidore de La Cueva en Benavides, 1652-1723).⁴⁰ Die kaart heeft enerzijds wel een blazoen, maar is anderzijds niet echt een kaart van Vlaanderen. De kaart van Brabant in 9 bladen waarover sprake in het journal moet dan weer een wandkaart zijn, die terecht heel wat duurder was dan de blazoenkaart van Brabant, 12 schellingen. 1 schelling is hier gelijk aan 7 stuivers.⁴¹ Een idee van hoe die kaart er moet uitgezien hebben, geeft de kaart van het hertogdom Brabant die Crépy in navolging van Fricx in de jaren 1740 uitgaf: *Duché de Brabant évêché et principauté de Liège contenant aussi partie des duché de Juliers de Gueldres et de Limbourg et partie du comté de Hollande dressé sur les mémoires de Eugène Henry Fricx [...], Paris, Chez Crépy [...] 1746* (Fig. 13). Crépy gebruikte voor deze kaart in de eerste plaats de kaartbladen van zijn topografische kaart van de Zuidelijke Nederlanden. Enkel voor de bovenste bladen, met het Hollandse deel van Brabant en de plannen van tien Brabantse steden, graveerde hij nieuwe koperplaten.

⁴⁰ Een exemplaar van de kaart bevindt zich in Berlijn, Staatsbibliotheek (plaatsnummer: 2"@Kart. K 1031-25).

⁴¹ Elders in het journal stelt Guillaume omgerekend 1 schelling gelijk aan 6 stuivers.

Fig. 13
 Kaart van Brabant door Crépy
 (KBR, CP, XIII B Prov. Brabant – 1746 - Fricx, éd. Crépy – III 601)

De vermelding door Guillaume Fricx van het aantal bladen (9) voor de wandkaart van Brabant slaat waarschijnlijk op het aantal koperplaten of papierbladen die nodig waren om de kaart samen te stellen en niet op de kaartbladen van de topografische kaart van de Zuidelijke Nederlanden die zijn vader gebruikte voor zijn kaart van Brabant en zo nodig versneed. Inderdaad wijst de samenstelling van de kaart van Vlaanderen die Crépy ook naar Fricx uitgaf, in die richting. Op zijn kaart van Brabant vermeldt Crépy in de cartouche dat hij een gelijkaardige kaart verkoopt van dezelfde auteur (Fricx) voor het graafschap Vlaanderen *en 5 feuilles*.

Een dergelijke wandkaart van Vlaanderen is gekend: ze is iets kleiner dan die van Brabant, bestaat uit 4 volledige en 2 halve kaartbladen. Onderaan zijn de plannen van 9 Vlaamse steden afgebeeld (Cfr. KBR, CP, Prov. Flandre – Fricx – 1744 – IV 11268). Vergelijkend onderzoek van de bladen wijst uit dat voor de twee halve kaartbladen, waarop ook de stadsplannen voorkomen, niet de bestaande platen van de topografische kaart werden gebruikt, maar een nieuwe plaat werd aangemaakt. Uit het onderzoek van het filigraan (van het type 'chaplet' in E. Heawood, *Watermarks mainly of the 17th and 18th centuries*, Hilversum, 1950, nr. 239) blijkt dat beide kaartbladen op een en hetzelfde blad papier zijn gedrukt. Voor het drukken had Crépy dus genoeg met één koperplaat ter grootte van de andere platen. Alles samen gebruikte Crépy dus 5 koperplaten en 5 bladen papier voor de kaart.

Naar analogie met de kaart van Vlaanderen door Crépy kunnen we dan stellen dat Fricx voor zijn kaart van Brabant 9 koperplaten en 9 bladen papier gebruikte. Een blad van de wandkaart van Brabant kost dan omgerekend iets meer dan 9 stuivers, de prijs die Pestere betaalde voor een blazoenkaart van Brabant.

De prijs die Guillaume Fricx voor de kaarten van zijn vader vroeg, wil wel al eens verschillen.⁴² Zo kost de kaart van de veldslag van Ramillies doorgaans 6 stuivers, maar de heren Bigé en du Chastel betalen 8 stuivers en de heer Swarts 7,5 stuivers. De laagste prijs is wellicht die voor een eenvoudige zwart-wit versie zonder enige smuk. Ter vergelijking, in Frankrijk vraagt Guillaume Delisle in 1706 voor een gelijkaardige kaart 10 tot 12 sous par., wat overeenkomt met 5/6 Brabantse stuivers.⁴³ Graaf van Fridagh betaalde op 3 juni maar 3,5 stuivers voor wat een kaartje van Ramillies heet, maar in dit geval kan de wel bijzonder lage prijs gerechtvaardigd zijn omdat hier hoogstwaarschijnlijk enkel het kaartje wordt bedoeld zonder het relaas van de veldslag. De kaarten van Brabant en Vlaanderen zijn heel wat duurder dan de kaart van Ramillies. De afwerking speelt hierbij ongetwijfeld een rol, maar dit blijkt niet de enige reden te zijn. Voor een kaart van Vlaanderen of Brabant op zijde gedrukt betaalt de prins van Hesse 2 florijnen per kaart. Dezelfde kaart op linnen gekleefd kost iets minder, 28 stuivers of 1 florijn 8 stuivers. Indien we er rekening mee houden dat Fricx voor het plakken van twee kaarten in mei 30 stuivers vraagt, komen we aan een kostprijs per kaart van 13 stuivers. En die prijs komt min of meer overeen met de prijs die de graaf van Fridagh in juni betaalt voor een kaart van Brabant, nl. 15 stuivers. In juli verkoopt Fricx 6 kaarten van Vlaanderen aan 7 stuivers/kaartblad. De prijs is hier beduidend lager. Misschien is die wel ingegeven door het aantal kaarten dat wordt

⁴² De verhouding tussen de verschillende munteenheden die hier zijn gebruikt is de volgende: 1 Brabantse denier = 1/12 schelling Brabants = 1/3 stuiver = 1/60 gulden = 8 deniers parisis (cfr. C. Verlinden en J. Craybeckx, *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe-XVIIIe eeuw)*, Brugge, 1959, p. 14-15).

⁴³ Dit is althans wat Guillaume Delisle schrijft aan zijn Amsterdamse collega Louis Renard aan wie hij zijn kaarten wil verkopen. Renard zou uiteindelijk zelf maar 6 sous betalen voor de ingekleurde kaarten. Cfr. M. Sponberg Pedley, *The Commerce of Cartography. Making and Marketing Maps in Eighteenth-century France and England*, Chicago-London, 2005, p. 74 en 233.

aangekocht,⁴⁴ maar waarschijnlijk ook door de prijs van de kaart van Vlaanderen van Visscher (in 6 bladen) die hier samen met die van Fricx wordt verkocht en waarvoor omgerekend ook maar 7 stuivers per kaartblad wordt gevraagd. Fricx had zelf Visscher maar 3 stuivers per kaartblad betaald.

[1706]

p. 29

20 ditto [april] gepleekt door ordre van Mijnheer den Majoor van het regiment van den Rijn-graef⁴⁵

twee blasoncaerten, d'eene van Brabant en d'andre van Vlaanderen op lijnwaert gepleekt

comt daer door

f. 2-16

p. 31

11 May gelevert aen den Heere Majoor van het regiment van den Rijn-graef

1. caiet de pap.

f. 0-4 ¼

pour coller deux cartes

f. 1-10

2. petits livres à écrire

f. 0-12

f. 2-6 ¼

p. 34

3 ditto [juni] gelevert aen Mijnheer den Graeve van Fridagh gelogeert bij la Contesse du Sasso

6. klijn caertien van de Bataille

f. 1-1

p. 37

19 ditto [juni] gelevert aen Monsieur le Comte de Fridagh

1. caerte van Brabant

f. 0-15

23 ditto gelevert aan Monsieur le Comte de Fridagh

5. relation de Bataille fol.

f. 1-10

p. 38

25 junii gelevert aan Mijnheer Swerts⁴⁶

2. bataille van Ramely fol.

f. -15

⁴⁴ Zo verkoopt Fricx in mei 1707 aan de intendant van de Staten Generaal in Brabant 9 kaarten van Brabant en Vlaanderen voor ongeveer 9 stuivers/kaartblad en in juni van hetzelfde jaar 6 kaarten aan de procurator van Groenendaal voor iets meer dan 11 stuivers, prijzen die toch lager liggen dan de normale prijs voor die overzichtkaarten.

⁴⁵ Willem Florentijn wild- en Rijngraaf van Salm (1670-1707), kolonel van het regiment Wirtz van Ornholm ; majoor van 1701 tot 1707 was Dirk Huygens.

⁴⁶ Jean Charles Swarts (+ 1731), griffier van de Raad van Financiën benoemd in 1706 (Cl. Bruneel, *Les grands commis du gouvernement des Pays-Bas autrichiens. Dictionnaire biographique du personnel des institutions centrales*, Bruxelles, 2001, p. 581-582).

- 25 ditto geleverd aen Monsieur Bigé in den kelder van het hof
1. bataille van Ramelies f. -8
- 25 ditto geleverd aan Mijnheer du Chastel
1. Bataille de Ramelies f. 0-8
- p. 40
[28 juni] een caerte van de bataille geleverd aen Mijnheer Rijckaert dit per memorie
- 28 ditto [juni] geleverd aen Monsieur Douxfils⁴⁷
[...] f. 0-18
3. bataille de Ramely
- p. 41
29 ditto [juni] livré à Monsieur Quesnot de la Chenée, maître des opera à Gand⁴⁸
[...] f. -6
1. bataille de Ramelies
- p. 45
17 ditto [juli] gesonden aen Monsieur Douxfils à Namur
6. Batailles de ramelies fol. permiste f. 1-16
- p. 46
23 juillet envoyé à Monsieur Douxfils à Namur envoyé par Martin Ourt
[...] f. 1-16
6. Bataille de Ramelies fol.
- p. 49
26 ditto [juli] geleverd aen Waerdauw die oock naer het leger gaet voor Mompeer
[...] f. 2-2
6 caerten van Vlaenderen
2. - idem Vlaenderen in 6 partijen Vischer f. 4-4
- p. 51
22 juli ontfanghen van Monsieur de Visscher⁴⁹ in lantcaerten
6. Brabant

⁴⁷ Griffier en procureur te Namén.

⁴⁸ Quesnot de la Chesnée, Jean-Jacques (+ 1708), directeur van de opera te Gent van juli 1706 tot januari 1707, is de auteur van het pamflet *Parnasse Belgique ou Portraits caracterisez des principaux sujets, qui l'ont composé depuis, le premier de Janvier 1705 jusqu'au seize May 1706* (Gent, 1706) (cfr. J.-Ph. Van Aelbrouck, *Dictionnaire des danseurs à Bruxelles de 1600 à 1830*, Liège, 1994, p. 13). Hij schreef ook een *La Bataille de Ramelie ou les Glorieuses Conquestes des Alliez*, Gand, Héritiers de Maximilien Graet, 1706.

⁴⁹ Voor de kaarten van Visscher zie C. Koeman, *Atlantes neerlandici*, III, Amsterdam, 1969, p. 170-175. Het betreft hoofdzakelijk kaarten uit de *Atlas Minor* die door de weduwe van Nikolaas Visscher II na zijn dood in 1705 werd uitgegeven.

6. Flandria	
6. Naamen	
6. Hannonia	
6. Catalonia	
6. Spangie	
6. Portugallia	
6. Poelen	
6. Hungaria	
2. Italien	
2. Lutzenbourg	
2 maal de 6 caerten van Vlaenderen	
2 - de 5 kaarten van Brabant	
2 - de 3 kaarten van Luyck	
Syn te saamen 88 kaarten à 3 st. ider	f. 13-4
2. Plan van Barcelona	
2. - van Turin	
2. - van Gibraltar	
à 4 st.	f. 1-4
2. Marlebourg ⁵⁰ à 4 st.	f. -8
2. Bataille van Ramelies ⁵¹ à 3 st.	f. -6
1 Koningh Karel ⁵² à	f. -6

	f.14-8

p. 55

4 Augusti geleverd aen Monsieur Georgius de Backer⁵³

5. caerten van Brabant welcke hij geseijdt heeft te betaelen ofte wederom te geven eer hij naer Hollandt ginck

p. 58

17 dito [augustus] geleverd aen Monsieur Serstevens⁵⁴ een bataille van Ramelie van Hollandt

⁵⁰ Waarschijnlijk gaat het hier om de *Carte Nouvelle représentant les Lignes des François en Brabant, depuis Anvers jusques à la Mehaigne, tirée de l'Original de S.E. Mylord Marlborough, et mise au jour par N. Visscher* (Koeman, *Atlantes neerlandici, op. cit.*, p. 174). Of misschien gaat het om een portret van John Churchill, hertog van Marlborough, maar er is geen enkele aanwijzing dat Visscher een dergelijk portret maakte (cfr. *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts ca. 1450-1700*, XXXVIII, Roosendaal, 1991, s.v. Visscher).

⁵¹ Het betreft hier het relaas van de veldslag met een kaart gedrukt door de weduwe van Nicolaes Visscher II, waarvan het Prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek een exemplaar bewaart (s. II 86647, *plano*; Fig. 14).

⁵² Waarschijnlijk een portret van Karel II, koning van Spanje (cfr. *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, op. cit.*, p. 281, nr. 63 en p. 282, nr. 70).

⁵³ Drukker en boekverkooper in Brussel, buur van Guillaume Fricx (Cl. Sorgeloos, *Les réseaux commerciaux de Guillaume Fricx, art. cit.*, p. 5).

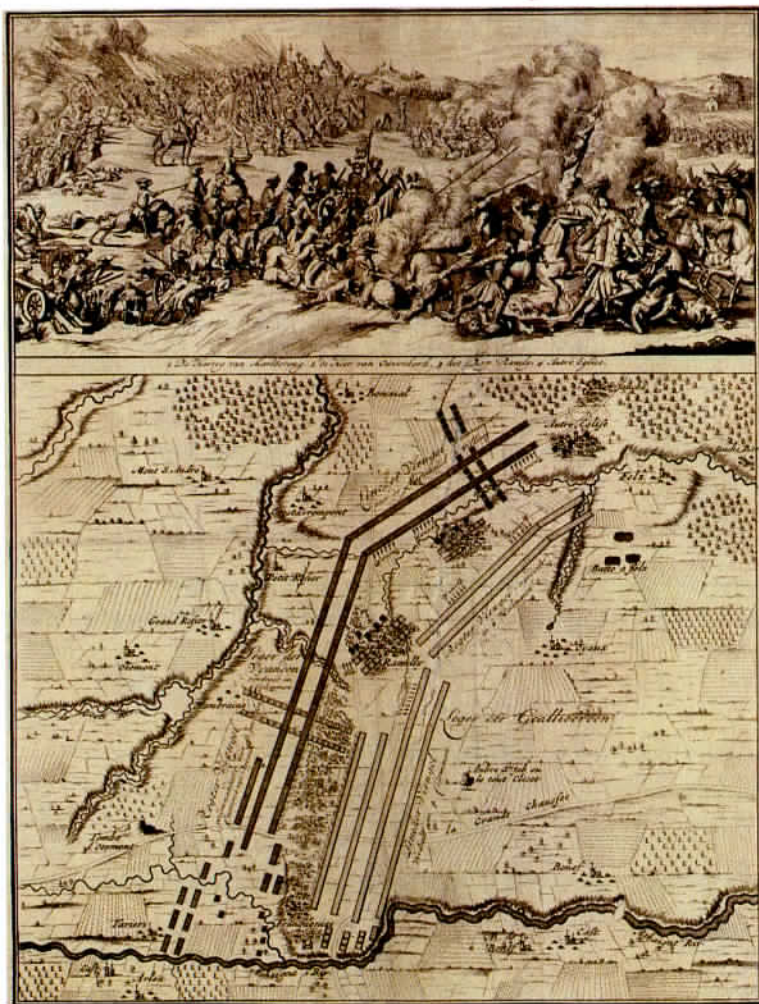

Fig. 14

Kaart van de slag bij Ramillies door Visscher (KBR, Est., S. II 86647, *plano*)

p. 73

27 ditto [september] geleverd aen Mijnheer den advocaet Coenen

1. caerte van Condé

f. 0-7

1707

p. 147

2 Martij geleverd ten dienste van den Prins van Hesse

⁵⁴ Frans I en Simon t'Serstevens, drukkers en boekverkopers in Brussel (Cl. Sorgeloos, *Les réseaux commerciaux de Guillaume Fricx*, art. cit., p. 5 en volgende; S. Vandepontseele, *Les Fricx, les Foppens et les t'Serstevens*, op. cit.).

6. caerten gedrukt op sijde te weten Brabant en Flaenderen f. 12-0
 1. atlas gebonden int leder f. 2-8
- p. 184
 31 ditto [mei] geleverd aen den Heer Pester⁵⁵
 9. caerten van Brabant en Vlaenderen f. 4-4
- p. 189
 9 ditto [juni] geleverd aen Mijnheer Broeckmans, procurator van Groenendael
 6. caerten van Brabant, Vlaenderen etc. f. 3-10
- p. 199
 7 ditto [juli] geleverd aen een van de barons die de Roissy leert [?]
 1. atlas afgeset f. 3-10
- p. 215
 13 ditto [augustus] aen Monsieur Waersegger wijn toovenier
 2. caerten van Brabant complet ider neghen caerten à 12 schellinghen ider⁵⁶
 f. 8-8
- p. 220
 29 ditto [augustus] aen den Marquis van Westerloo⁵⁷
 1. plan de Toulon fol.
- p. 221
 30 ditto [augustus] geleverd aen Monsieur le Comte eenen Italiaen gelogeert int
 Haesken
 1. plan de Toulon f. 0-14

⁵⁵ Intendant van de Staten Generaal in Brussel, ontvanger van de belastingen, uit Maastricht.

⁵⁶ De prijs en het aantal bladen wijzen erop dat het niet om de blazenkaart van Brabant gaat maar om de grote wandkaart.

⁵⁷ Eugène graaf van Merode (1674-1732), veldmaarschalk van de keizerlijk legers en lid van de Raad van State. Hij streed tot 1705 voor Filips V, daarna voor de geallieerden (cfr. E. Duchesne in *Biographie nationale*, XIV, Bruxelles, 1897, 539-545, *s.v.* Eugène, comte de Mérode).